

7. Арабско-русский словарь [Текст] / сост. Х.К. Баранов. – М.: Госиздат, 1958. – 1186 с.; 1970. – Т. 2. – 948 с.
8. Махмутов, А. Архаизмы и историзмы в казахском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Махмутов. – Алматы, 1963. – 20 с.
9. Рустемов, А.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов [Текст] / А.З. Рустемов. -Алматы: Мектеп, 1989.- 320 с.
10. Арабско-русский словарь [Текст] /Х. К. Баранов. – Москва,1958. -1186 с.
11. Құран Кәрім [Текст] / аударған Р. Нысанбайұлы, У. Қыдырханұлы. – Алматы: Жазушы, 1991. – 578 б.
12. Абай тілі сөздігі [Текст] / жалп. ред. А. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1968. – 735 б.
13. Древнетюркский словарь [Текст]. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
14. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В.В. Радлова. – СПб.: Т. 3. 1905. - 2204 стб.; 98 с.
15. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В.В. Радлова. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1899. – Т. 2. -1814 стб.; 64 с.; Т. 3. 1905. -2204 стб.; 98 с.
16. Сыздықова, Р. Сөздер сөйлейді [Текст] / Р. Сыздықова. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
17. Будагов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, с включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык [Текст] / Л.З. Будагов. – СПб, 2012. – Т.2. – 418 с.
18. Рысбаева Г.Қ. Түркі тілдеріндегі «тәңірі» сөзінен туындаған культтік фразеологизмдер. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №4. 2003. 92-94 бет.
19. Интернет булактары:
20. Сыдыков, А.Н. Этнолингвистическая специфика лексики кыргызского и русского языков [Электронный ресурс] / А.Н. Сыдыков. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/etnolingvisticheskaya-spetsifika-leksiki-kyrgyzskogo-i-russkogo-yazykov#ixzz4QrFSMoCZ>. – Загл. с экрана.

УДК: 801.73: 809.434.1 (043.3)

Маразыков Т.С.

Ж.Баласагын атындағы КУУ

Маразыков Т.С.

КНУ им. Ж. Баласагына

Marazykov T.S.

KNU J. Balasagyna

**КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ЖАЛПЫ КЫРТЫШТЫК (КОНТЕКСТТИК) ЖАНА КАЙМА
(ПОДТЕКСТТИК) МААЛЫМАТ
КОНТЕКСТУАЛЬНАЯ И ПОДТЕКСТУАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИИ
В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА
GENERAL BACKGROUND (CONTEXTUAL) AND IMPLICIT (SUBTEXTUAL)
INFORMATION IN A FICTION TEXT**

Аннотация: Мақалада көркөм тексттегі маалымат тексттен тышкарқы, жалпы кыртыштық (фондук), (контексттік) маалымат менен толукталып тұрады, мындай маалымат

тексттеги маалыматтын бүтүндөй өзгөчөлүгүн, деталдарын, ыраатын, ирээтин, себеп, натыйжалык, мазмундук, маалыматтык тутумун түзүүгө катышары, текст жалпы кыртыштык маалымат аркылуу толук кандуу мааниге ээ болору, ошол эле учурда көркөм маалыматтар жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты конкреттешпирип, деталдаштырары, ал эми каймана (подтексттик) маалымат ачык туюндурулбаган, кыйытып, каймана түрүндө, көмүскө айтылган маалымат катары жалпы кыртыштык маалыматтан айырмаланары көркөм деталдын негизинде иликтөөгө алынган.

Аннотация: В данной статье на основе анализа художественных деталей рассмотрены вопросы, касающиеся фоновой, контекстуальной информации, имеющих непосредственное отношение к деталям, последовательности, причинно-следственным связям событий, в которых раскрывается содержательная, т.е., концептуальная информация художественного текста. Иными словами, текст обретает полноценное содержание именно благодаря контекстуальной, а также подтекстуальной информации, которая несет в себе зашифрованное сообщение, скрытый смысл, что является главным ее отличием от других видов информации.

Annotation: This article explores information in a fiction text based on artistic detailing, which addresses the fact that this information, in turn, is supplemented by out-of-text, general background (contextual) information. Such information participates in creating a coherent causal, meaningful information system that includes features, details, sequence, and order of information in the text. Considering the text through the prism of the general background information ensures its full semantic meaning, and at the same time the artistic information specifies and details the general background (contextual) information, while the implicit (subtextual) information differs from the background in that it is not expressed explicitly in the text, but is transmitted as a hint, indirect, hidden, veiled information.

Негизги сөздөр: көркөм текст, көркөм тексттеги маалымат, жалпы кыртыштык (фондук), (контексттик) маалымат, каймана (подтексттик) маалымат, көркөм тексттин маалыматтык тутуму, көркөм деталдар ж.б.

Ключевые слова: художественный текст, информация в художественном тексте, фоновая информация, контекстуальная информация, подтекстуальная информация, информационное составляющее художественного текста, художественные детали.

Keywords: fiction text, information in the fiction text, general background (contextual) information, implicit (subtextual) information, information system of the fiction text, artistic details, etc.

Жалпы кыртыштык (контексттик) маалымат – тексттин жалпы кыртышындагы (фонундагы) маалымат. Ал тексттин тулкусуна таасир этет. Бул – тексттен тышкаркы, жалпы кыртыштык (фондук) маалымат. Дагы тактап айтканда, тексттин ичинде, тулкусунда түздөн-түз туюндурулбаган, бирок тексттеги маалыматка кыйыр таасирин тийгизип турган, маалыматтын бир түрү жалпы кыртыштык (контексттик) маалымат болуп саналат. Маселен, Кыргыз элинин тарыхындагы 1916-жылкы Үркүндүн кыртышында (фонунда) Ата Мекенинен ажырап, бөлөк эл, бөтөн жерде тукулжурап, моралдык, психологиялык жактан да, социалдык, материалдык жактан да катаал турмушка туш болуп, элдин кыргынга учурашы, адамдардын аруу үмүт-тилектеринин таш кабышы, тагдырлардын кыйрашы сыяктуу улуттук алааматтын жалпы кыртышында (фонунда), контекстинде К.Баялиновдун “Ажар” чыгармасында Ажарга тиешелүү тексттик маалымат өтө таасирдүү, адамдын жан дүйнөсүн козгой турган дарамет-касиетке, өзгөчө күчкө ээ

болот. Демек, көрүнүп тургандай, тексттик маалымат тексттен тышкаркы, жалпы кыртыштык (фондук), (контексттик) маалымат менен толукталып турат.

Маалымат алмашуудагы шарт-кырдаал, анын чөйрөсү, стили, орду, мезгили жана маанайы маалымат алмашуудагы жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты туюндурат. Маалымат алмашууда мындай тексттен тыш, кыртыштык (контексттик) маалыматтын мааниси абдан чоң. Анткени алар да маалымат алмашууда кандайдыр бир мааниге, мазмунга ээ болот. Ошондуктан буларды айрым окумуштуулар тилдик маалымат алмашуудагы тилдик эмес текст катары туура белгилеп жүрүшөт. Маселен, окумуштуу У.Эко бири-бири менен байланыштагы ар кандай кырдаалдардын жыйындысын текст деп эсептейт. (Почепцов Г. 1998. 139-б). Бул идея абдан туура. Түшүндүрүп айтканда, кандай гана тилдик же тилдик эмес текст болбосун, ал белгилүү бир мазмунга ээ. Биздин тилдик маалымат алмашуубузда шарт-кырдаалдын да мазмуну болот. Ошондуктан маалымат алмашуудагы шарт-кырдаалдын өзү – текст. Бирок ал – тилдик эмес мүнөздөгү текст. Ушуга байланыштуу биздин маалымат алмашуубуз (тилдик каражаттар аркылуу түзгөн тексттик мазмунубуз) шарт-кырдаалдын мазмунуна дайыма дал келип турушу зарыл. Демек, маалымат алмашуудагы жалпы кыртыштык (контексттик) маалымат (муну тексттеги тилдик эмес текст деп атасак, туура болот) маалымат алмашуунун табиятына, логикасына коммуникативдик жактан анын түзүлүшүнө өз таасирин тийгизет.

Ар кандай маалымат алмашуунун мазмуну кыртыштык (фондук), (контексттик) маалыматтардын негизинде терең жана ар тараптуу түшүндүрүлүп берилет. Анткени маалымат алмашуунун артындагы кырдаалды туюндуруу аркылуу кыртыштык (фондук) маалымат тексттеги маалыматтын бүтүндөй өзгөчөлүгүн, деталдарын, ыраатын, ирээтин, себеп, натыйжалык, мазмундук, маалыматтык тутумун түзүүгө катышат. Ал маалымат алмашууда мазмунду бириктирүүчү, уюштуруучу кызмат аткарат. Текст жалпы кыртыштык (фондук), (контексттик) маалымат аркылуу толук кандуу мааниге ээ болот. Ошондуктан тексттен тыш, жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматка кайдыгер мамиле кылууга болбойт. Ошол эле учурда тексттик маалыматтар маалымат алмашуудагы жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматтарды конкреттештирип, деталдаштырып берүү касиетине ээ. Маселен, «Ажар» повестиндеги көркөм маалыматтар жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты конкреттештирип, деталдаштырып берүү касиетине ээ. Тактап айтканда, «Ажар» повестинде жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты түзгөн «1916- жылкы Үркүн жана анын кыйраткыч мүнөзү» жеке адамдын (Ажардын) тагдырындагы кайгы-муң (трагедия) аркылуу чечмеленип, ар тарабынан терең жана кылдат конкреттештирилген. Ошентип, маалыматтын контексттик жана тексттик бул эки түрү бирин-бири толуктап, бирин-бири ачып берип турат.

Ал эми каймана (подтексттик) маалымат жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматтан айырмаланат. Чечмелеп айтканда, каймана (подтексттик) маалымат – ачык туюндурулбаган, кыйытып, каймана түрүндө, көмүскө айтылган маалымат. Каймана маалыматты маалымат алмашуунун жалпы мазмуну аркылуу туябыз. Бул боюнча төмөндөгүдөй пикирлерге, муну «терең катылган каймана маалымат» деген ойлорго кошулса болот: «содержательно-подтекстовая информация – это неясное, размытное, а порой и неуловимые соотношение смысла и смысла в отрезке высказывания» (Гальперин И.Р. 1981. 45 б.). «Подтекст – это не само построение, а вытекающие из него отношения» (Унайбаева Р.А. 1980. 79-82 бб.). «Подтекст же представляет собой скрытый подразумеваемый неявно выраженный смысл высказывания текста». (Шендельс Е.Ш. 1977. 118-бет). Бул маселелер ар тараптан изилдениш керек. (Мусаев С.Ж. 2000. 36-б)

Көбүнчө көркөм стилде, турмуш тиричиликте оозеки маалымат алмашуу стилинде жана публицистикалык стилдин айрым жанрларында маалымат каймана туюндурулат. Маселен,

Атчан кыз

Капталдай чуркап баратам
Карегим сага топчулап
Жалындай чөпкө жел тийсе
Жалт берип атың кошкурат.

Кызыл кан качып жүзүмдөн,
Кыйла күн жүрөк буулуккан.
Карагер атың кант берсем
карматар бекен суулуктан?

Этегиң желде. Илинүү.
Жылан боор камчың салаанда.
Кекилик болуп ким чуркап
келатат экен санаанда...

(Муканов Т., 1986, 22 б.)

Бул ырдын жалпы мазмуну, кызга болгон сезимдин аруулугу, бийиктиги, «жүздөн кан качып», «жүрөктү буулуктурган» санаркоо, кызыгуу, суктануу, арзуу жана кызга жан оту менен берилүү сыяктуу маанилер көркөм стилдин табиятына ылайык ачык эмес, көмүскө, көркөм эстетикалык негизде, кыйытылып, каймана туюндурулду. Бул ырда терең катылган каймана маалымат бар. Каймана маалыматты тексттеги сырда (тирек) сөздөрдөн, кылдат берилген логикалык деталдардан байкап аныктайбыз. Маселен, «Капталдай чуркап баратам каректи сага топчулап» сабында «каректи топчулап» деген туюнтма – өтө кылдат туюндурулган көркөм деталь. Чындыгында эле «Каректи сага топчулап» деталында чоң сүйүүнүн элеси (ассоциациясы), илеби жана жалыны бар. Демек, ырдын андан аркы уланышында ошол чоң сезимдин ар кандай өзгөчөлүктөрү баяндалары белгилүү болду.

«Каректи топчулап» деген туюнтмада «көзүн албай, көзүн тарта албай, өзүн өзү тыюуга эрки жетпей, ичи эзилип, жактырып кароо», «кызыгуу», «сыйлоо», «суктануу», «кыялдануу», «өзүнүн сезимине өзү от болуп ырахаттануу», «тымызын сагынуу», «эңсөө», «самоо», «куса болуу» сыяктуу көп кырдуу маанилик жагдайлар (семантикалык оттенктор) бар. Болбосо, капталдап чуркап баратса да, алдын карабай, көзүн кыздан албай, баарына кайыл болуп, бүт дүйнөсү менен берилип ким карайт? Каректи топчулап койгондой кадалып кароонун тээ түпкүрүндө, көмүскөдө, кылтыйып турган мазмунунда лирикалык каармандын чоң сүйүүгө туш болгону каймана туюнтулган.

Мына ушул кубулуш ырдын кийинки саптарында ар тараптан такталган (конкреттешпирилген). Маселен, «Кызыл кан качып жүзүмдөн, кыйла күн жүрөк буулуккан» деген деталда «тынымсыз санаркап, жүрөкзаада болуп тынчсыздануу», «кыйналуу», «азап чегүү», «жан аргасын таппай буулугуу», «аргасыздык», «туңгуюкка кептелүү», «жан дүйнөнү тунжуратып, кайрат-күчтү кетирген белгисиздик абал» каймана айтылды. Лирикалык каармандын жан дүйнөсү жанчылып, ушундай абалга туш болушу, «атыңа кант берсем... суулуктан карматаар бекен» деп көкүрөгү кайрадан үмүткө толуп, өзүн өзү сооротуп, өзүнө өзү дем-күч берип, туңгуюктан чыгуунун жолун издеп, аракет кылышы, бир

эле мезгилде бири-бирине кайчы, таптакыр карама-каршы сезимдер менен жашап калышы – адамдагы аруу, тунук махабаттын белгиси. Ошондуктан лирикалык каарман «жекиликтей чуркап ким келатты экен санаанда» деп кыздын ички дүйнөсүн билүүгө жан дили менен ынтызар.

«Каректи сага топчулап» деген туюнтма кыздын мыкты сапаттарга ээ экенин да билдирет. Эгерде эркек адамды кызыктырып, суктанткан касиеттер кызда жок болсо, ага «каректи топчулоонун» зарылдыгы болбойт эле. «Атчан кыз» аттуу теманын өзү эле бул кыздын көпчүлүк кыздардан обочо, бөлөк сапаттары барын кыйыр баяндайт. Ал эми анын «жалындай чөпкө жел тийсе», жалт берип, кошкуруп, туйлап турган атты миниши, жөн эле минбей этеги желге илингенче зымыратып ылдам чабышы – бул кыздын ден соолугунун мыктылыгын, дене мүчөсүнүн келишимдүүлүгүн, моралдык, психологиялык жактан толук бышып жетилгендигин, мүнөзүнүн шайыр, шайдоот, эч кимге көз карандысыз эркин экендигин, демек, кыздын али жаш, ичинде кири жок, жан дүйнөсү таза, аруу экенин билдирет. Турмушта жалт берме, азоо атты этеги желге илингенче катардагы жөн эле кыздар мине албайт. Ошондой эле «этеги желге илинүү» деген деталь кыздын сырткы турпатын да жана анын ички мүнөзүн да чагылдырып турат. Мында, биринчиден, аял затына таандык анын дене мүчөсү толукшуп, бышып жетилгендиги байкалат. Ушул жагдай кыздын атты ылдам, ыкчам чаба алышына мүмкүнчүлүк берди. Экинчиден, бул деталь кыздын эркин, көз карандысыз, дүйнөнү өз алдынча көрө билген, өктөм, өткүр, тартынбас, кыялкеч ички мүнөзүнөн да кабар берет. Ошондуктан ал жалт берме, азоо ат менен жел кубалап өз алдынча, ээн-эркин жүрө алат. Ушул сапаттар лирикалык каарманды суктандырат, анын үмүтүн бирде өчүрүп, бирде жандырат, санааркатат, аны азапка салат. Мына ошондуктан жигиттин «кареги кызга топчуланып» калган.

Ошентип, бул ырда «карегим сага топчулап» деген деталь негизги деталь болуп саналат. Бул деталь, биринчиден, ырдын сүйүү темасында болорун аныктады. Экинчиден, лирикалык каармандын чоң сүйүүгө туш болгонун көмүскө кабарлады. Үчүнчүдөн, кыздын эркек суктанарлык мыкты сапаттарга ээ экенин кыйытты. Бул ырдын түпкү мазмунунда адам баласындагы сүйүүнүн аруулугу, бийиктиги жана анын ыйыктыгы каймана туюндурулган. Адам өзүнүн сүйүүсү менен улуу да, сулуу да, бийик да болорун автор каймана көркөм маалымат түрүндө таасирдүү жана эстетикалуу баяндады. Мында көрүнүп тургандай, каймана маалымат ачык эмес, көмүскө, кыйытма түрдө туюндурулду.

Демек, жогоруда анализден байкалгандай, маалымат алмашуу кубулушунда маалыматтын туюндурулушу андагы стилдик, кырдаал-шарттык, максаттык, мамиле-катыштык жана башка өзгөчөлүктөргө жараша ишке ашат. Ушу жагдайлар маалымат алмашуунун табиятын аныктайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Почепцов Г.П. Теория и практика коммуникации. (От речей президентов до переговоров с террористами). – М.: Изд. «Центр», 1998. – 349 с. 139-б
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 185 с. 45 б.
3. Унайбаева Р.А. Сб.науч. тр. МГПИЯ. 141-вып. 1980., 79-82 бб.
4. Шендельс Е.Ш. Сб.науч. тр. МГПИИЯ. вып.112. 1977. 118-бет
5. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Б., 2000. – 268 б
6. Муканов Т. Жан дүйнө. Ф.1986 22 б.)
7. Маразыков Т.С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. Б., 2020-ж.